

Báthori Csaba

Egy múlt jövője

A magyar irodalom a határon innen és túl

Illyés Gyula a magyar irodalmat ötágú sípnek nevezte – arra utalt, hogy a magyar irodalom az első világháborút követő békeszerződések következtében az országhatáron kívüli területeken folytatódott és így próbált az idegen államhatalmi-szervezeti berendezkedés körülményei között életben maradni. Az egykori magyar államterületnek mintegy kétharmadát az utódállamokhoz, tehát Romániához, Csehszlovákiához, Szerbiához, Kárpát-Ukrajnához és Ausztriához csatolták, a lakosság kb. egyharmada egyik napról a másikra az országhatáron kívül találta magát. A környező nemzetállamok erőteljes és ellenséges kisebbségpolitikája következtében az elszakított magyarság gazdasági ereje megrokkant, nyelve és kultúrája pedig folytonos védekező helyzetbe kényszerült.

Illyés Gyula hasonlata szerint irodalmunk főága a magyarországi, és ehhez járul a környező országok három síphangja, a kisebbségi irodalmak szólamai, míg az ötödik ágat a nyugaton, általában a szabad világban szétszóródott magyarok írásművészete alkotja. A nyugati emigráció írásbelisége főként a második világháború és az 1956-os forradalom menekültjeinek tevékenysége folytán jött létre. 1989 óta ez az ág elsovadni látszik, mivel az emigránsok egy része hazatért, vagy magyarországi kiadóknál és folyóiratokban publikál.

A másik három síp szólamai azonban ma is elevenen szólnak. Az utódállamok diktatúrái megszűntek ugyan, de a nemzetállamok keretei változatlanok, és a kisebbségekre továbbra is – változó mértékű – asszimilációs nyomás nehezedik. Az eltelt mintegy kilenc évtized alatt a kisebbségbe szorult magyarok nyelve és kultúrája jelentős átalakuláson ment át. Egyfelől felszívja a többségi állam kulturális szokásainak és hagyományainak egy részét, másfelől azonban saját nyelvet és értékrendet alakít ki. Ez a saját nyelv és értékrend némileg eltér a magyarországitól, bizonyos archaikus vonásokat mutat, és az anyaországitól eltérő ütemben és irányban változik. Azaz: pl. az erdélyi irodalmi nyelv hagyományhűsége rejt valamilyes ódon ízt magában, de ugyanakkor a ma már feledésbe merült alakzatok és képek kincsestárának is bizonyul. A modern nyelvek szókincsbeli és képi elszegényedésének korában ezek a részskultúrák a nyelvi gazdagság felbecsülhetetlen tárlóinak mutatkoznak. Az anyaországi írók és olvasók azonban olykor idegenkedve fogadják a határon túli irodalmak szemléleti és nyelvhasználati sajátosságait.

A nagymérvű nemzeti ízeltség állapotának ugyanis egyik következménye az, hogy a kisebbségben foganó művészet többnyire a közösség ún. sorskérdéseit állítja középpontba. A nemzeti sorskérdések gondolköre, tudjuk, a XVIII. században megizmosodó, a nemzeti függetlenség igényét hangoztató (és a nemzethaláltól rettegő) magyar irodalom jogos és fontos célkitűzése volt. A huszadik század elejétől fogva azonban irodalmunk főáramlata az individuum, a személyes szabadság, a kreativitás, az autonóm tehetség értékvonalai mentén

alakult (mint a nagy irodalmakban már évszázadok óta). Nem rejthetem véka alá, hogy a magyar irodalomban máig létezik bizonyos szemléleti megosztottság, amelyet durván a népies–urbánus ellentéttel lehetne jellemezni – ennek a kétfajta felfogásnak a mai napig komoly világnézeti, stílári, etikai, nyelvhasználati és műfaji jegyei vannak. (Ezt a két, alapjaiban eltérő szemléleti halmazt itt nincs terem kifejtteni.)

Nem kétséges, hogy a beolvasztásra törekvő kultúrával szembeni tartós, immár több évtizedes benső ellenszegülés döntően meghatározza az utódállamokban alkotó művészek eszméletének medrét. Ez a közösségi értékeket ápoló, de egyúttal – az autonómiát követelő művészként számára – szorongató külső elvárás a kisebbségi művészek számára is korlátozza az autonóm, egyéni megszólalás lehetőségeit: a közösségi érdek sokszor gátolja, sőt időnként megfojtani igyekszik a művészi önállóságot. A határon túli irodalmakat az jellemzi, hogy egyszerre kell megőrizniük nemzeti, kisebbségi és művészi autonómiájukat. Az alkotó helyzete a szétszóratásban meglehetősen ellentmondásos: a hagyományörző kultúra olykor akár ki is közösíti a túlzó mértékben formabontó, nem eléggé nemzetinek tűnő műalkotásokat. Persze a helyzet államonként más és más: a hatvanas-hetvenes évek avantgárd alkotói Romániából jórészt kitelepültek, ugyanakkor a társadalmilag jóval szabadabb körülmények közt élő délvidéki magyar kisebbség nemzetiségi kultúrája éppenséggel a legmodernebb avantgárd irányzatok tükrözésével jelezte önazonosságát.

A kisebbségi „népszolgálat” követelménye az anyaországi kultúra szempontjából úgy tűnik fel, mint valamiféle követhetetlen törzsi küzdelem, kilátástalan utóvédharc, nehezen modernizálható, sőt archaikus lét- és beszédmód. Mert hogyan tekint az anyaországi befogadó közeg az elszakadt országrészek eredményeire? Mint a nagyobb testvér a kisöcsre – mint egy felvilágosultságára büszke, jobblétben lubickoló, kissé fennhéjázó ember arra, aki ma is a szülői ház sarában húzza az igát és kaszálja a némileg elmaradott, ősi szellemi mezők tikkadt fűvét. A határokon belül alakuló szellem inkább nyugat felé tájékozódik. Szinte röstelli kisebbségben rekedt tejttestvéreit, és mondhatni, vaskos közönnyel veszi tudomásul – ha egyáltalán – a kisebbség művészeti termékeit.

A magyarországi alkotók egy része annyiban követi a határ túloldalán születő műveket, amennyiben azok saját ízlésével, törekvéseivel egybeesnek. A túlnyomó többség azonban – erőfeszítés híján – értetlenül vagy hűvösen tekint mindarra, ami odakint történik s amit a másik részkultúra nyújtani tud. Ki kell mondanunk, hogy a mai magyarországi szellemi élet nemigen szívja fel a kisebbség alkotásait. Néhány szimbolikus név emlegetésén, néhány alkotó és nemzetiségi intézmény futtatásán túl nem igazán olvasztja magába a másfajta művészi beszédmódokat. Itt a mai napig több a frázis, mint a valódi szellemi figyelem és értékelés. Még akik érteni szeretnék is az odakinti ösztönzéseket, azok is gyakorta vaskos tájékozatlanságról és lelki süketiségről tesznek tanúságot. A határ túloldalán pedig az történik, hogy a diaszpóra alkotóinak zöme sértett daccal utasít el minden értéket és eszmei megújulást, amely az anyaországból származik. Számukra egyrészt elérhetetlenek a magyarországi könyvek, folyóiratok vagy műtárgyak; másrészt: tájékozatlanságukból erényt kívánnak kovácsolni. Ismeretes mégis egy ezzel ellenkező magatartásforma is: a szorultságban élő alkotók nem elhanyagolható része majmolja a magyarorszá-

gi divatokat, annak képviselőit minden szinten utánozza. A többség patriarkális, de üres jóhiszeműsége a kisebbség hűbéri-dacos archaizmusával ütközik, és a kettő egyfajta mentális hideg-meleg fürdő élményvilágát kínálja. Pedig a kisebbség helyzete felbecsülhetetlen, nyugtalanítóan gazdag és sokrétű értékcsábítások egész seregét nyújthatná a többségi kultúrának. Másrészt egyelőre nincs adatunk, hogy a mai kisebbségi alkotók milyen mértékben tudják értékelni és hasznosítani az anyaország valódi kulturális eredményeit. Tekintsük ezt a szédületet a diktatúrák megszűnését követő időszak átmeneti jelenségének.

Látjuk: a magyar–magyar művészi párbeszéd, kölcsönös befolyásolás, vagy csak tudomásulvétel a határok két oldalán fejlődő világok között alig-alig érzékelhető és mindenképpen az elidegenedés furcsa formáit mutatja. A messziről tekintve évtizedeken át egységesnek tetszett, egy anyanyelvet beszélő kultúra lassacskán valójában különböző anyanyelveket hozott létre. Az a benyomásunk, hogy a kisebbségi magyar művészeti eszmélet – parányi túlzással szólva – egyformán félúton áll a többségi állami kultúra és az anyaországi kultúra között. Ez a *félút* azonban nem jelenti egyszersmind *fél értéket* is. Mégis, a mai egyesült Európában az a furcsa helyzet áll elő, hogy (s itt egy példával élnek), mondjuk, egy romániai magyar alkotónak van a legkisebb esélye arra, hogy műveivel kijusson az európai piacra: ugyanis ha Románia a meghívott vendégország, akkor román nyelvű alkotókat hívnak meg, román tolmácsokkal, román fordítókkal. Ha Magyarország a célország, akkor a kisebbségiek ugyancsak számon kívül maradnak. Ezt a súlyos méltánytalanságot manapság rendkívül ritkán, csupán esetenkénti véletlenek és személyes kedvezések enyhítik.

A különböző fejlődésvonalak következtében az anyaországi és diaszpóra-kultúrák nyelvhasználata jelentős eltérést mutat. Egyrészt: a magyarországi életmód, tárgyi kínálat, jogi és közigazgatási szaknyelv és a nagyvárosi argó kifejezéseit a határon túliak sokszor nem értik. Például a friss áttelepülő nem érti, mi a *banki jóváírás*, mi a *dorkó* (tornacipő), mi a *fecske* (úszónadrág), vagy mért mondanak Pesten *tészta* helyett süteményt, *vendéglő* helyett éttermet, *kompót* helyett befőttet, *potyoló* helyett klopfolót, *murok* helyett sárgarépát, *pityóka* helyett burgonyát, *ószér* helyett bolhapiacot stb.? De idegen a friss belföldinek a *koviubi* (kovászos uborka), a *tesó* (testvér), a *bélás* (a kétforintos), a *tuja* (villamos) és más kifejezések.

Másrészt: a határon túli írók szókészlete, mondatfűzése és beszédmódja – ha mégoly veretes is – ismeretlen és ezért idegennek hangzik a mai magyar átlagfűl számára. Még az anyaországi írók sem ismerik fel és el a máshonnan származó anyanyelv árnyalatait. Mondok pár példát. A minap – rangos írói társaságban – Erdélyből származó írók egyes kifejezéseiről érdeklődtem. Tudják-e, faggatóztam, mit jelent az a szó, *mánus*? Hát az, hogy *málnavész*? Használhatjuk-e azt a kifejezést, hogy *mind azt mondta (folyton azt mondta helyett)*? Élhetünk-e az *és* kötőszó helyett gyakrabban az *s* kötőszóval? Lehet-e azt mondani, sőt leírni, *nem jön, hogy higgyem (nem hiszem, nem tudom elhinni helyett)*? A magyarországi írók nem ismerték a *mánus* kifejezést. Az erdélyi kancellária hosszabb ideig őrizte latin nyelvezetét, mint más országrészek, ezért illették ott a régen kézfejet formázó óramutatót *mánusznak*, azaz *kéznek*. Erdély-szerte ma is *kismánusról* és *nagymánusról* hall az ember. Továbbá: kiderült, hogy a *málnavész* kifejezést minden erdélyi író-olvasó ismeri, ellenben

a magyarországi születésűek közül egyetlenegy sem. A szó azt az erdőirtást jelöli, amelyet vastag sűrűségben málnabokrok nőttek be. A szó *vész* tagja a *tűzvész* vagy *marhavész* mintájára valami rohamosan terjedőt jelöl. Nem folytatom – csupán jelezni próbálom, hogy a belső és külső szóanyag, tematika, mondatszerkezet, forma- és műfajvilág, ízlésbeli megfelelésrend, lényegértési küszöb az elmúlt évtizedekben annyira eltérően alakult, hogy a kisebbségi és az anyaországi írásbeliség lassan egy időutazás állomásaihoz kezd hasonlítani, és már jó néhány ponton nem érintkezik egymással.

Ennek a közeledésnek-távolodásnak voltak, vannak – támadhatnának – gyümölcsöző ösztönzései. Hiszen a magyar kultúra a huszadik század első feléig egy terebélyesebb térség egységeiben fejlődött. Ami kilencven esztendeje elszakított földnek, *peremnek* minősül, az századokon át a szellemi utánpótlás kimeríthetetlen tárháza volt. Amikor a központi régiót a törökök hódították meg, akkor a magyar kultúra Erdélyben és a Felvidéken vészelt át a viszontagságos időköt. A mai szomszédos országok területeiről származott legnagyobb íróink, művészeink zöme – csak hevenyészve említem Mikes Kelemen, Arany János, Madách Imre, Mikszáth Kálmán, Tompa Mihály, Gyulai Pál, Kemény Zsigmond, Ady Endre, Áprily Lajos, Márai Sándor vagy Kosztolányi Dezső nevét. De a mai Bánság területén született Bartók Béla is. A jelenlegi – kilencvenéves – helyzet persze eltér a történelmitől: az utódnemzedékek szorongató hatalmi-intézményi keretek közt lélegzenek, kénytelen-kelletlen átítatódnak a környező szellemisség sugalmaival, és ugyanakkor még a kisebbségi magyar részkultúrák egymás közötti idegenségét is érzékelniük kell. A peremkultúra azonban befogadó kultúra – szemben a többnyire zárt, fensőbbeséges, elutasító anyaországi alapállással.

Igaz, ez a szemlélet is változni látszik és azzal az előnnyel jár, hogy az eltűnt századok eredményeit a kisebbségi kultúrák közvetítésével fedezhetjük fel újra (az idegen keretek közötti hanyatlás traumái ellenére). Nemcsak az anyaországi kultúra és nyelv hathat ösztönzően a hatalmi elnyomásból ébredező kultúrákra, hanem fordítva is: ezek is sokféle ízzel, a múlt elhomályosult értékeivel gazdagíthatják az önmagába zápoló modernséget és posztmodernséget.

Kétségtelen, nyugtalanító tapasztalat azt látni, hogy nemzeti régiségünk külföldi építészeti emlékei – a szórványos, külföldről érkező támogatás ellenére – mindinkább a pusztulás fenyegeti. Számptalan vár, udvarház, templom, város- és utcarészlet válik az idő, az újgazdag rombolás és a valamely nemzeti településpolitika áldozatává. Egy dolog világos: a világ legnagyobb értékeit sem lehet megmenteni a többségi kultúra semmibevételével, folytonos ingerlésével vagy kíméletlen ellenzésével. Az anyaország történelmi kötelessége az értékek megóvását támogatni és folytonos párbeszédben maradni azokkal az utódállamokkal, amelyek területén nemzeti múltunk lenyomatai megmaradtak.

Saját múltunkat és jelenünket is csak a folytonos érintkezés, csereviszony és viszonyos ismerkedés folyamatában tudjuk megőrizni.

De térjünk vissza ahhoz a lélekföldrajzi tényhez, hogy a magyar irodalom szűk egy évszázada öt kisebb-nagyobb szellemi bolygón születik. A kisebbségi lét kétségtelen előnye és szellemi esélye az, hogy közvetlen kapcsolatba léphet egy másik kultúrával: más nyelvet, más szemléletmódot ismerhet meg saját tapasztalatból, és ez további kultúrák és nyelvek elsajátításának előszobája le-

het. Az is előny, ha az ember tulajdon múltját és mentális habitusát egy idegen létérzékelés szemüvegén át kritikusan is érzékelheti.

Én magam személyes tapasztalatból mondhatom, hogy a Felvidék magyar költőinek hallókürtjén át ismertem meg Vladimír Holan vagy Milan Rufus költészetét, Dsida Jenő és Áprily Lajos fülén és nyelvén át Eminescu és Lucian Blaga művészetét, Tolnai Ottóban és más délvidékiekben pedig Danilo Kis és Krleža mély világirodalmi vegyértékeit fedezem fel. A szellemi hajszalcsöves-ség rejtélyes járatain át – gondoljunk Milan Kundera, Ota Filip, Cioran, Ionesco, Panait Istrati vagy Borislav Pekic sorsára, műveikre, gondoljunk az egész európai abszurd származástörténetére és kelet-európai családfáira – éppen a kisebbségi alkotók válhatnak alkalmassá a nagy világáramlatok felszívására, tolmácsolására és honi betagosítására. Kelet-Európa kissé archaikus, zárt, nehezen felpattanó világ – de az ellenkezőjét is elmondhatjuk: éppen *esztelenségeket naponta megtapasztaló* eszmélete képes felfogni és a némileg rugalmatlan, dzsentroid kivagyisággal kérkedő, könnyen magára vakuló magyar lélekbe oltani a legmodernebb európai ízlésmintákat. Azt hiszem, egyik legmodernebb drámaírónk az Erdélyből származó Páskándi Géza; azt hiszem, egyetemes érvényű szurreális prózánk a kolozsvári születésű Bodor Ádám tollán született meg. A költészeti modernség nagyszerű alakjai közül csak találmomra említem a vajdasági Tolnai Ottó, Ladik Katalin vagy az erdélyi Cselényi Béla nevét. A huszadik századi magyar egzisztenciális költészet igazi klasszikusa az erdélyi illetőségű Dsida Jenő vagy Reményik Sándor műveiben érte el eszméleti csúcspontjait. Leghíresebb prózai exportcikkünk a felvidéki, Kassán született Márai Sándor. De sorolhatnám a nyugati diaszpóra felfedezetlen nagyságait is.

A közeli idegenben születő magyar irodalomnak sajátos vonása, hogy hátrányos helyzete ellenére – vagy talán éppen ezért – közvetlen tapasztalattal tud kapcsolódni a világirodalom nagy alapmintáihoz. Ez nem csupán azt jelenti, hogy az eddigieknél hitelesebben képes, például műfordítások formájában, felszívni a környező kultúrák forma- és lélekvilágát, hanem azt is, hogy éppen elszigeteltsége, „alulnézete” és „kirekesztettsége” folytán közös mederbe terelődhet a világirodalom nagy eszméleti áramlataival. Míg az országon belüli művészi menetelés egyfajta belterjes zártság hadrendjét hozza létre, a külső-szomszédos írói gondolkodásformákban egzisztenciális alapkérdések felé kényszerül fordulni a témakereső alkotóerő. Roppant érdekes és furcsa helyzet áll így elő: egy archaikus, hagyományait kitartóan ápoló, folyton megújuló formanyelvből *egyetemes* érdekű, *minden* emberhez odaforduló művészi univerzum alakul ki (gondoljunk Sütő András és Székely János drámáira, vagy akár Balla Zsófia minden partikularitást közös emberi mondanivalókba mélyítő lírai alakzataira). A hagyomány évtizedek óta zajló világméretű elközlése, csaknem „megszégyenülése”, semmi kétség, szomorú folyamat – de egyszersmind megnyitja az utat azokhoz a művészi képzeletformákhoz, amelyek a kisebbségben kialakult magyar irodalmak egyetemes kibomlását segíthetik elő. A magyar nyelv fogságában megvalósuló, de az idegen külvilágban tapasztalatra ébredő művészi tudat más létélményeket szerez meg, más tétet helyez eszmei középpontba, mint a többségi, az anyaországi. Amott, a kinti „végeken” bonyolódó élet legapróbb részleteiben, eseményeiben és a forró hétköznapokban

olyan élményvilágot ad az alkotóknak, amely csak az abszurditás szókincsével írható le. Maga a nyers valóság válik kísértetiessé.

Egy rozsdás cső böki át a megyei bíróság olajjal lefestett falát – ki tudná, miért.

A kalauz nem megszidja, hanem egyenesen megdicséri a potyautast, és baksisért tartja húsos tenyerét.

A stoptáblák berozsdásodtak, számos utcasarkon homályos a forgalmi rend – vajon ki merre tarthat.

A felújított templomok ablakainak régi kőkereteit szétverték, és hófehér műanyagból készült bukóablakot illesztettek a nyílásokba – nem is merünk odanézni. Az ember azt is szégyellheti, amit mások okoztak.

A legkisebb településen is hármásával épülnek a templomok, főként az államvallás betonkatedrálisai, hogy minden kis falucskában is megtudja az ember, hol lakik az úristen.

Még hosszasan ecsetelhetném a felfoghatatlan valóság fel-feltorlódó, mindennapi mozaikjait, de azt hiszem, ennyiből is érthető: a kisebbségi író az egész világot kizökkent, grimaszra vált állapotában érzékeli. Ez az irodalom szemléleti gazdagságát éppen a hétköznapi univerzum észellenes, kaotikus, nyugtalanító látványából meríti.

Végül elmondanám: az idegenben alakuló magyar szellemiség példaszzerűen vetíti elénk, hogy a nehéz létezés miféle magasabb értékeken tájékozódhat a túlélés érdekében. Bármily hihetetlen, éppen az anyaországi alkotóknak érné meg minél gyakrabban átruccanni a szomszédos területekre komoly tapasztalatot szerezni arról, hogyan lehet lelki-szellemi egyensúlyra váltani a hirtelen gyűlöletet. Hogyan lehet reménykedéssé szilárdítani az általános elidegenedést. Hogyan lehet egyensúlyi állapotú mesterkedni a zuhanás tragikus érzetét. Hogyan lehet magyarnak maradni nyájszellem nélkül, rendületlen szellemi autonómia tudatában. Hogyan lehet minden egyes közösségi kudarc alján megpillantani Ikarosz vakmerő röppályáját.

Ma – kilencven esztendővel az impériumváltás után – váratlanul egyre erősödik az anyaországi és a kisebbségi alkotókban az a várakozás, hogy a romlás időszakai után egyszer csak beáll a gyógyulás korszaka. Éppen az idegen mezsgyék közé szorult szellem képes kimondani: nem tudjuk, merről közelít a jövő.

A Magyar Szak- és Szépirodalmi Szerzők és Kiadók Reprográfiai Egyesülete által támogatott „Magyar irodalom és könyv Bulgáriában” program keretében tartott szófiái előadásorozat három szövege (további előadók: Erős Kinga, Szondi György).